

De derde succesfactor

bij het aardgasvrij maken van wijken

Anke van Hal, Matthijs Uyterlinde en Maurice Coen

De komende jaren gaat er veel veranderen in de woonomgeving. Als gevolg van het klimaatprobleem, resulterend in het Parijsakkoord¹, heeft de Nederlandse overheid zich ambitieuze doelen gesteld. Bovendien zorgt de versnelde afbouw van de Groningse gaswinning, als gevolg van de aardbevingsproblematiek, voor extra urgentie om over te stappen op duurzame warmte². Nadrukkelijk kiest het Rijk bij deze transitie voor een wijkgerichte aanpak. Geeft de energietransitie het startsein voor de derde golf van wijkvernieuwing, na de stadsvernieuwing (vanaf eind jaren zestig) en het grotestedenbeleid (vanaf eind jaren negentig)? Dat zou zomaar kunnen. Mits rekening gehouden wordt met 'de derde succesfactor van de energietransitie'.

Terwijl de Europese Unie streeft naar een reductie van 40 procent van uitstoot van broeikasgassen in 2030 ten opzichte van 1990, is in het Nederlandse Regeerakkoord³ een reductie van 49 procent vastgelegd. Het Klimaatakkoord spreekt van het verduurzamen van 1,5 miljoen woningen en andere gebouwen in de periode 2022 tot en met 2030 via een wijkgerichte aanpak⁴. Steeds meer Nederlanders realiseren zich de noodzaak van de energietransitie. Maar als ze zelf voor de rekening opdraaien zijn ze niet erg geneigd om stappen te zetten. Uit een experiment met betrekking tot de warmtepomp blijkt dat als de overheid 15 procent of 50 procent van de investering op zich neemt, respectievelijk 5 en 10 procent van de Nederlanders van plan is binnen een of twee jaar tot aanschaf van een warmtepomp over te gaan. Pas als de overheid alle kosten op zich neemt, neemt de aanschafintentie toe: naar 36 procent⁵. Uit een ander onderzoek blijkt dat de meeste Nederlanders vinden dat de overheid en grote bedrijven de kosten van klimaatmaatregelen moeten dragen. En uit dat onderzoek blijkt ook dat slechts iets meer dan een derde van de bevolking zich bereid toont de HR-ketel te vervangen door een aardgasvrij alternatief⁶.

Essay door:

Prof. dr. ir. Anke van Hal

Over de Auteur:

Prof. dr. ir. Anke van Hal is hoogleraar Sustainable Building aan Nyenrode Business Universiteit.

Ze houdt zich al ruim 30 jaar bezig met verduurzaming in de bouw, waarbij ze naast techniek en budget ook aandacht vraagt voor gedrag en emoties van alle betrokken partijen, in het bijzonder die van bewoners. Zij schreef dit essay samen met Matthijs Uyterlinde, senior onderzoeker bij Platform31, en organisatie- en veranderingkundige Maurice Coen.

- 1 Zie Center for Climate and Energy Solutions (CfCaES) (2015)
- 2 Zie brief van Eric Wiebes, minister van Economische Zaken en Klimaat aan de Voorzitter van de Tweede kamer, 29 maart 2018
- 3 Zie VVD, CDA, D66 en ChristenUnie (2017)
- 4 zie (concept) Klimaatakkoord (2018)
- 5 Zie Kanne et al. (2019).
- 6 Zie De Vos en van der Leij (2018)

Volgens het PBL kampt bovendien circa 10% van de Nederlandse huishoudens met energiearmoede: zij zijn niet of nauwelijks in staat om energiebesparende maatregelen te nemen⁷. Naar verwachting verdubbelt deze groep tot 2030 zelfs in omvang⁸.

Op dit moment worden bewoners niet gedwongen om met de grote uitdagingen op energiegebied in hun woning aan de gang te gaan. Particuliere woningeigenaren kunnen voorlopig zelf bepalen of en in welke mate zij energiebesparende maatregelen in hun woning treffen. Bij huurders ligt dit anders, omdat zij afhankelijk zijn van de keuzes die hun woningeigenaar maakt. Woningcorporaties hebben altijd toestemming van bewoners nodig, maar niet alle huurders hoeven met de ingreep in te stemmen. Bij renovatie van een woningcomplex van tenminste 10 woningen, waarvan de renovatie alleen complexgewijs kan worden gedaan, is instemming van 70% van de bewoners nodig⁹. Volgens Aedes, de koepel van woningcorporaties, leidt het niet behalen van voldoende instemming onder huurders geregeld tot het afblazen of uitstellen van renovaties met energieambities en dus tot een vertraging bij het behalen van de duurzaamheidsdoelen¹⁰. Onderzoek naar de energiebesparende ingrepen die door woningeigenaren worden genomen, leidt tot de conclusie dat het

Particuliere woningeigenaren kunnen voorlopig zelf bepalen of en in welke mate zij energiebesparende maatregelen in hun woning treffen.

ook niet eenvoudig is eigenaar-bewoners te bewegen tot concrete stappen over te gaan¹¹.

In dit essay gaan we dieper in op de mogelijkheden om het enthousiasme bij bewoners voor het treffen van energiemaatregelen in hun woning te vergroten en presenteren we een oplossingsstrategie (de zogeheten Fusie van Belangenstrategie) die leidend is bij wat we de 'derde succesfactor' noemen¹². Het verleden heeft ons namelijk op overtuigende wijze laten inzien dat we er met goede technische oplossingen en betaalbaarheid (de eerste en tweede succesfactor) niet komen¹³. Er is meer nodig en dat 'meer' heeft te maken met menselijke emoties en gedrag – dit noemen wij 'de derde succesfactor'. Dat gedrag en emoties van bewoners een rol van betekenis spelen bij de energietransitie, wordt over-

Er is meer nodig en dat 'meer' heeft te maken met menselijke emoties en gedrag

rigens de laatste jaren steeds meer onderkend. 'Rekening houden met de bewoners' is bijna een mantra van de energietransitie geworden en

het vragen om aandacht voor de derde succesfactor lijkt daardoor wellicht een open deur. Echter, zonder oog voor de mechanismen die ten grondslag liggen aan emoties, gedrag en motivaties van bewoners en zonder concreet handelingsperspectief om hiermee om te gaan, wordt het 'rekeninghouden met bewoners' al snel een kreet zonder inhoud. In het laatste deel van dit essay zal dieper worden ingegaan op de betekenis van 'de derde succesfactor' voor wijken die zich kenmerken door een grote diversiteit aan uiteenlopende uitdagingen, waaronder de uitdaging van 'van het gas los' gaan.

7 Zie Van Middelkoop et al (2018).

8 Zie Schellekens, Oei en Haffner (2019)

9 Zie <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/huurwoning/vraag-en-antwoord/mag-mijn-verhuurder-zonder-mijn-toestemming-het-complex-waarin-ik-woon-renoveren> Geraadpleegd 10 juli, 2019

10 Zie <https://aenergie.nl/woningcorporaties-instemmingsrecht-bewoners-frustreert-energietransitie/> Geraadpleegd 10 juli, 2019.

11 Zie Vringer et al (2014).

12 Met ondersteuning van het ministerie van BZK is rond deze 'derde succesfactor' het kennisplatform HomeMates opgericht. HomeMates heeft tot doel kennis over de 'derde succesfactor' te verspreiden onder professionals die zich met de energietransitie in de bestaande woonomgeving bezighouden, zodat niet alleen op papier maar ook in de praktijk serieus rekening wordt gehouden met o.a. dat wat bewoners beweegt. www.homemates.nl

13 Zie Van Hal (2017)

Geen rationele beslisser

Om de gestelde beleidsdoelen binnen de beoogde termijn te behalen is het belangrijk dat woninggenaren tijdig aan de slag gaan met energiebesparende ingrepen en dat huurders positief reageren op voorstellen van hun woningcorporatie. Vaak wordt voor de verklaring voor afwijzing van plannen door huurders of het uitblijven van actie vooral gezocht in de kosten¹⁴. Deze focus op kosten komt voort uit de veronderstelling dat mensen rationele beslissers zijn, die hoofdzakelijk worden geleid door financiële motieven¹⁵. Er zijn echter veel meer redenen waarom mensen niet warmlopen voor het treffen van energiebesparende maatregelen in hun woning¹⁶. Daarbij spelen emotioneel geladen argumenten veelal een belangrijke rol.

Emotie versus ratio

Vrijwel elke professional die een inwoner wil laten kiezen voor energiemaatregelen werkt met een terugverdientijd. Het is vaak een eenvoudige som: het bedrag van de investering in energiemaatregelen wordt over een bepaalde periode terugbetaald, omdat de kosten voor energie lager zijn dan voorheen. Daarna bespaart je alleen maar geld. Bewoners raken echter vaak minder enthousiast van deze rekensom dan de professionals verwachten. Kennis uit de gedragswetenschappen verklaart waarom. Zo is er vaak sprake van 'verliesaversie', de natuurlijke neiging van mensen om meer waarde te hechten aan het vermijden van verlies dan aan winst maken. En bekend bij gedragswetenschappers is ook 'de verminderde meerwaarde van de uitgestelde beloning', waarbij het enthousiasme voor een voordeel afneemt naarmate het langer duurt voordat dat voordeel zich voordoet. De som van de terugverdientijd klopt rationeel dus maar werkt gevoelsmatig heel anders uit.¹⁷

Een combinatie van frames

Lindenberg en Steg van Universiteit Groningen onderzochten waarom mensen wel of niet kiezen voor milieumaatregelen¹⁸. Zij baseren hun verklaringen op de door hen ontwikkelde Goal Framing-theorie. Deze theorie stelt, populair gezegd, dat mensen door verschillende 'brillen' naar de wereld kijken. De Goal Framing theorie onderscheidt drie brillen (of zogenaamde 'goalframes') waarover vrijwel alle mensen beschikken. Ten eerste het korte termijn goalframe, dat als doel heeft om je op dit moment beter te voelen (hedonistisch frame). Ten tweede het winstgoalframe, dat is gericht op het bewaken en verbeteren van je financiële situatie. Het derde is het normatieve goalframe, dat gericht is op 'het goede doen' (ofwel maatschappelijk verantwoord handelen). Je kunt deze drie goalframes ook meervoudige motieven noemen. Volgens Lindenberg en Steg bevindt zich altijd één goalframe op de voorgrond: deze heeft de grootste invloed. De andere goalframes bevinden zich op de achtergrond en vergroten of verkleinen de invloed van dit dominante frame. Normatieve goalframes, die gericht zijn op 'goed doen', domineren volgens hen alleen wanneer geen sprake is van grote financiële consequenties. Dit verklaart mogelijk ook waarom mensen niet bereid zijn grote bedragen voor energiebesparing in hun woning uit te geven. Het vaakst zijn hedonistische goalframes dominant, gericht op het directe positieve gevoel. Deze beïnvloeden het gedrag van mensen dus sterker dan hun streven om 'goed te doen'.

Keuzes voor milieumaatregelen die mensen op basis van hun normatieve goalframe zouden willen maken, staan vaak op gespannen voet met de keuzes die ze maken vanuit een hedonistisch goalframe. Je houdt bijvoorbeeld erg van het maken van verre reizen of het eten van vleesgerechten, maar tegelijkertijd wil je milieubewust leven en weet je heel goed dat reizen per vliegtuig en vlees produceren slecht zijn voor het milieu. Het gevolg is ontkenning. Lindenberg en Steg onderscheiden vier vormen van ontkenning. Ten eerste kunnen mensen de ernst van het probleem ontkennen: in relatie tot de energiebesparingsopgave kun je bijvoorbeeld het bestaan van het klimaatprobleem ontkennen. Ten tweede kunnen mensen hun verantwoordelijkheid voor een probleem ontkennen. Dit kan bijvoorbeeld – zoals in het begin van dit

14 Zie o.a. Klimaatdrama, Telegraaf, 2 januari 2019

15 Zie Van Wijk en Six (2014)

16 Zie Vringer et al. (2014).

17 Zie Van Hal en Stutvoet (2015).

18 Zie Lindenberg en Steg (2007)

essay al werd betoogd – door te verwijzen naar de verantwoordelijkheid van andere partijen, zoals grote bedrijven en de overheid. Ten derde kunnen mensen ontkennen dat ze in staat zijn om acties uit te voeren die bijdragen aan de oplossing van problemen: Je hebt bijvoorbeeld geen tijd of geld om energiebesparende maatregelen te treffen in je woning. En ten vierde kunnen mensen ontkennen dat individuele acties effectief zijn: “Wat maakt dat beetje energie dat ik bespaar nu uit op het totaal?”

Om mensen toch aan te sporen tot keuzes voor milieumaatregelen, doen Lindenberg en Steg twee aanbevelingen. De eerste heeft als uitgangspunt dat mensen niet de juiste keuzes maken vanwege een gebrek aan kennis en informatie; daarom dient de communicatie omtrent milieumaatregelen zo concreet mogelijk te zijn. Toch gaat deze vlieger slechts gedeeltelijk op. Karvonen¹⁹ stelt namelijk vast dat een gebrek aan kennis alleen een belemmering vormt voor mensen die al – vanuit hun normatieve overtuiging – enthousiast zijn over energiebesparing. Daarom is het niet waarschijnlijk dat het breder verstrekken van kennis en informatie een radicale CO2-reductie in de woningvoorraad zal opleveren.

“ga op zoek naar manieren om mensen zich goed te laten voelen als ze vanuit milieuoogpunt handelen”

Daarom is de tweede aanbeveling van Lindenberg en Steg veel interessanter: zorg dat het hedonistische frame en normatieve goalframe elkaar gaan overlappen. Dit is volgens hen mogelijk door, wanneer het hedonistische doelframe leidend is, milieuvriendelijk gedrag aantrekkelijker of aangenamer te maken. Of wanneer het normatieve goalframe leidend is, de hedonistische doelen verenigbaar te maken met normatieve doelen. Anders gezegd: ga op zoek naar manieren om mensen zich goed te laten voelen als ze vanuit milieuoogpunt handelen. Dit vereist kennis over de factoren die de stemming van mensen positief beïnvloeden. Naar hun mening spelen hedonistische aspecten overigens ook een rol (op de achtergrond) wanneer bij mensen het winstgoalframe dominant is. Daarom moeten volgens hen pogingen om mensen enthousiast voor milieumaatregelen te krijgen, niet uitsluitend gericht zijn op winstaspecten (“dit is goedkoper”), maar ook de relatieve aantrekkelijkheid van milieuvriendelijke alternatieven belichten.

Op zoek naar praktische ‘win-wins’

Toen een afstudeester van de Technische Universiteit Delft de bewoners van een aantal portiekflats vroeg naar hun reactie op de vervanging van hun verwarmingssysteem door een energie-efficiënter alternatief, waren de meeste reacties negatief. Bewoners klaagden over rotzooi bij het installeren, overlast van installateurs in huis, het geluid van het nieuwe systeem waaraan ze niet waren gewend en, in sommige gevallen, over het inleveren van opslagruimte. In een specifiek project was de reactie van de huurders echter zeer positief. Hier werd het nieuwe verwarmingssysteem in het portiek geïnstalleerd, dus buiten de woning bij de voordeur. Het gevolg was extra kastruimte in de woning en er kwamen geen mensen over de vloer om het systeem te onderhouden. Het meest aantrekkelijke was echter dat de nieuwe installatie bovenin een kast werd geplaatst en dat het onderste deel van de kast werd ingericht als schoenenrek. Dit loste de overlast op van de stapel schoenen voor de voordeur, iets waaraan de bewoners zich al tijden bleken te ergeren. Er was dus sprake van een win-winsituatie. Hierna leken de bewoners over het algemeen een positievere houding ten opzichte van energiebesparende maatregelen te hebben gekregen. Zonder een grondige analyse van wat belangrijk is voor de bewoners, zou deze oplossing nooit zijn bereikt.²⁰ Maar ook het enthousiasme van bewoners over de gezellige brede vensterbank, als gevolg van buitengevelisolatie, is een voorbeeld van win-win bij het treffen van een milieumaatregel. Evenals het creëren van een goede regenwaterafvoer in de wijk, waardoor je altijd met droge voeten bij je woning of auto kunt komen, of het oplossen van het parkeerprobleem wanneer toch, vanwege bijvoorbeeld het aanleggen van een warmtenet, straten op de schop moeten. Zo bestaan er talloze voorbeelden van milieumaatregelen die – soms zelfs onbedoeld – meerwaarde opleveren voor bewoners.²¹

¹⁹ Zie Karvonen (2013).

²⁰ Zie Van Hal (2016).

²¹ Zie Van Hal (2014).

Fusie van belangen

Aansluiten bij datgene wat mensen 'goed doet voelen', kenmerkt het handelingsperspectief dat is gekoppeld aan de derde succesfactor: het streven naar een fusie van belangen. Dit betekent dat de belangen van de mensen nu (bewoners, beleidsmakers en aanbieders onder andere) worden samengebracht met de belangen van de mensen in de toekomst (oftewel de duurzaamheidsdoelen). Het 'fusie van belangenperspectief'²² is gebaseerd op jarenlang onderzoek van Nyenrode Business Universiteit naar toepassing van duurzaamheidsmaatregelen in de bouwsector. Deze kennis is vervolgens uitgewerkt tot de zogenaamde Fusie-van-Belangenstrategie²³. Deze bestaat uit drie stappen met een vaste volgorde²⁴:

Stap 1: Het inventariseren van de belangen van mensen hier en nu (inclusief alle betrokkenen bij een project, dus inclusief de aanbiedende partijen).

Stap 2: Het behartigen van die belangen met duurzaamheidsmaatregelen (maatregelen dus die ook de belangen behartigen van de mensen daar en later)

Stap 3: Zoeken naar (innovatieve) financieringsmodellen die het investeren in dergelijke maatregelen mogelijk maken²⁵

Hoewel voortgekomen uit de bouwsector, blijkt de Fusie van Belangenstrategie toepasbaar op duurzaamheidsmaatregelen in de breedste zin. Specifiek voor de aanpak van de bestaande woonomgeving, is de strategie vertaald naar de slogan '3x samen'. Je moet het treffen van energiematregelen in de woningen **samen** willen (en dus als professional veel aandacht hebben voor dat wat bewoners belangrijk vinden), de energiematregelen moeten worden

samengebracht met dat wat de bewoners echt belangrijk vinden (de blik verbreden, naar andere, voor hen soms belangrijkere behoeften dan energiebesparing). En omdat daarmee meestal andere onderwerpen in beeld komen dan energiebesparing (bijvoorbeeld veiligheid of gezondheid), betekent dit vervolgens **samenwerken** met partijen waarmee je minder gewend bent samen te werken. Is er in een wijk bijvoorbeeld sprake van veel (verborgen) eenzaamheid, dan moet met partijen worden samengewerkt die dit kunnen verlichten, bij verwaarlozing van het groen idem dito, evenals bij verbeteren van de veiligheid.

Loft clearance service bij dakisolatie

In 2010 richtte de Britse overheid het Behavioral Insights Team (BIT) op, om het Britse overheidsbeleid te verrijken met inzichten uit de gedragseconomie. Doel van het BIT is om burgers aan te moedigen, te ondersteunen en in staat stellen betere keuzes te maken voor zichzelf en voor het collectieve belang. In een experiment bood men huishoudens (tegen betaling) dakisolatie aan, in combinatie met een service om de zolder schoon en leeg te laten maken (loft clearance). Wat bleek: in combinatie met deze opruimservice is de kans vier keer zo groot dat particulieren investeren in dakisolatie. Subsidie op 'loft clearance' is vervolgens opgenomen in het Britse Green Deal programma. Deze casus laat zien dat beleidsmakers geneigd zijn niet-monetaire barrières voor gedragsverandering te onderschatten – in dit geval het opzien tegen rommel en het 'gedoe' bij isolatiemaatregelen. Het BIT legde juist het vergrootglas op perspectief van de gebruiker: hoe ervaart die een maatregelen en welke knelpunten kunnen zich voordoen?²⁶

22 De ontwikkeling van het Fusie-van-Belangenperspectief begon in de jaren 90 van de vorige eeuw. De ideeën zijn gebaseerd op praktische ervaringen in de bouwsector en zijn ingebed in de theorieën van consensusvorming en stakeholdermanagement, zoals ontwikkeld in het Harvard Negotiation Project (https://www.pon.harvard.edu/research_projects/harvard-negotiation-project/hnp/, geraadpleegd 10 juli 2019) en uitgewerkt in Nederland met betrekking tot milieubeleid in het voormalige Centre for Sustainability van Nyenrode Business University onder leiding van prof. Gerard Keijzers.

23 Zie Van Hal (2014).

24 De volgende logica vormt de kern van deze reeks: als je mensen iets aanbiedt dat aan hun behoeften voldoet (helpt om hun problemen op te lossen of helpt om hun idealen te belichamen), wordt een innerlijke wens gecreëerd om er toegang toe te hebben. Vervolgens neemt de bereidheid om creatief te zijn in het zoeken naar innovatieve financieringsmodellen toe. Als je de derde P van Elkington, Profit, simpelweg opvat als nadenken over de financiële aspecten, wordt dit bekende drieliuk een effectief geheugensteuntje voor de deze strategie: 1. People, 2. Planet en 3. Profit. Ter illustratie: veel studenten beschikken ondanks hun beperkte financiële middelen over de nieuwste en duurste computers en telefoons. Omdat ze die heel graag wilden hebben, zorgden ze er op allerlei manieren voor dat ze hierover konden beschikken. Ze spaarden, werkten extra of vonden een andere oplossing. De Fusie van Belangenstrategie speelt in op die dynamiek: het willen vervullen van een behoefte of verlangen, waarbij dat verlangen een motor wordt bij het realiseren van een oplossing. (bron: Van Hal, 2014)

25 Natuurlijk spelen ook organisatorische en andere randvoorwaarden een rol, maar hoe daar mee om te gaan vloeit voort uit de drie stappen van de Fusie van Belangenstrategie en maakt er geen deel van uit.

26 Zie Breukers et al. (2013).

Wijkgerichte transitie naar aardgasvrij

De Fusie van Belangenstrategie bepleit ook een verschuiving van het schaalniveau. Projecten en initiatieven voor energiebesparing in de woonomgeving richtten zich lange tijd op het object: de woning. Er was niet of nauwelijks oog voor de omgeving om de woning heen. Verbreding van het perspectief is nodig: van de woning naar de woonomgeving en zelfs naar de buurt of de wijk²⁷. De mate van woongeluk die mensen ervaren wordt immers meer beïnvloed door kwaliteiten van de directe woonomgeving dan door die van de woning zelf²⁸. De woonomgeving bepaalt zelfs vaak voor meer dan de helft de prijs per vierkante meter²⁹. Dat het Rijk bij de transitie naar aardgasvrij bewust kiest voor een wijkgerichte aanpak, biedt kansen om gericht met 'de derde succesfactor' aan de slag te gaan, met een verbetering van de woonomgeving als doel.

De mate waarin bewoners zich in beweging laten brengen voor de energietransitie, wordt niet alleen bepaald door individueel keuzegedrag, ook de sociale en fysieke omgeving speelt een rol. Op basis van een gespreksronde met gemeentelijke projectleiders van proeftuinen die een Rijksbijdrage ontvangen van het Programma Aardgasvrije Wijken, onderscheiden Visser en Uyterlinde globaal drie typen wijken, die elk om een eigen aanpak van de energietransitie vragen³⁰. Ten eerste wijken die in het verleden bekend stonden als aandachtswijk, krachtwijk of stedelijke vernieuwingswijk. Dit zijn overwegend naoorlogse wijken met veel corporatiebezit (meestal een combinatie van portieketageflats en grondgebonden rijwoningen), maar het gaat deels ook om woonerfwijken uit de jaren zeventig. Vaak spelen er problemen met de leefbaarheid en veiligheid, de openbare ruimte is sleets en de woningvoorraad verouderd. De waardeontwikkeling van het vastgoed blijft achter ten opzichte van het gemeentelijk niveau. Relatief veel bewoners van deze wijken kampen met sociaal-economische achterstanden (armoede, schulden, werkloosheid) of gezondheidsproblemen (eenzaamheid, verslaving, ongezonde leef-

“Ze liggen wakker van hun energierekening, maar de betaalbaarheid van de energietransitie is niet hun enige zorg.”

stijlen). Ze liggen wakker van hun energierekening, maar de betaalbaarheid van de energietransitie is niet hun enige zorg. Omdat in deze wijken meerdere maatschappelijke vraagstukken spelen, zou de transitie naar aardgasvrij ingebed moeten worden in een brede wijkaanpak, waarin meerdere vraagstukken in samenhang worden aangepakt en bewoners zorgvuldig worden betrokken bij de planvorming. Zodat deze wijken niet alleen duurzamer, maar ook leefbaarder en veiliger worden.

In de tweede categorie wijken spelen minder pregnante sociale en maatschappelijke vraagstukken; zowel qua leefbaarheidsscore als waardeontwikkeling behoren ze tot de middenmoot. Deze categorie kent uiteenlopende gezichten, van vooroorlogse middenklassewijken en naoorlogse wijken die de afgelopen decennia zijn opgeknapt, tot woonerfwijken en uitbreidingswijken uit de jaren tachtig en negentig. In deze wijken moeten gemeenten goed onderzoeken welke vraagstukken en zorgen er leven onder bewoners en welke verbindingen kunnen worden gelegd met de aanpak van andere vraagstukken en maatregelen in de woonomgeving. Daarbij moet ook worden afgewogen of de nadelen van een integrale aanpak (ingewikkelder proces, noodzaak tot sectoroverstijgend samenwerken) opwegen tegen de voordelen, zoals meer draagvlak omdat plannen en maatregelen beter aansluiten bij de logica van bewoners en de door hen gevoelde urgentie.

In de derde categorie wijken ligt het gemiddeld inkomen en het eigen woningbezit hoger dan in de eerste twee. Bewoners van deze wijken zijn overwegend hoger opgeleid, het merendeel van de bewoners staat positief tegenover de energietransitie. In dit type wijk is er minder noodzaak tot een brede wijkaanpak; wel liggen er, net als in de andere wijken, kansen in het slim (mee)koppelen van technische uitvoeringsvraagstukken, zoals ingrepen in de riolering, het waterbeheer en warmte-infrastructuur.

27 Hier raken we een discussie die diep in het wijkenbeleid geworteld is: wat is het juiste schaalniveau? Twee noties zijn hierbij van belang. Ten eerste de constatering dat een buurt of wijk weliswaar de vindplaats is van allerlei sociale en maatschappelijke problemen, maar daarmee is het is niet vanzelfsprekend het geëigende interventieniveau om deze problemen op te lossen: onderwijs, arbeidsmarkt, hulpverlening of sociale zekerheid vragen veelal om aanpak op een hoger schaalniveau. Ten tweede de constatering dat de wijze waarop wijken administratief zijn afgebakend (denk aan CBS-buurtten, gemeentelijke indelingen) niet altijd overeenstemt met 'de buurt zoals beleefd' door bewoners. In de woorden van oud-VROM minister Pieter Winsemius: "Overheden wonen in wijken, mensen in buurten" (Uyterlinde & Gastkemper, 2017).

28 Uit onderzoek naar de lessen die getrokken kunnen worden uit de ervaringen met de ecowijken van de jaren negentig, voor de energietransitie in de bestaande woonomgeving nu, blijken vooral factoren als groen en water en sociale cohesie (in die wijken vaak het gevolg van het autoluwe karakter) een grote rol te spelen. (Zie Van Hal, A., B. Dulski en A.M. Postel (2016).)

29 Zie Visser en van Dam (2006).

30 Zie Visser en Uyterlinde (2019).

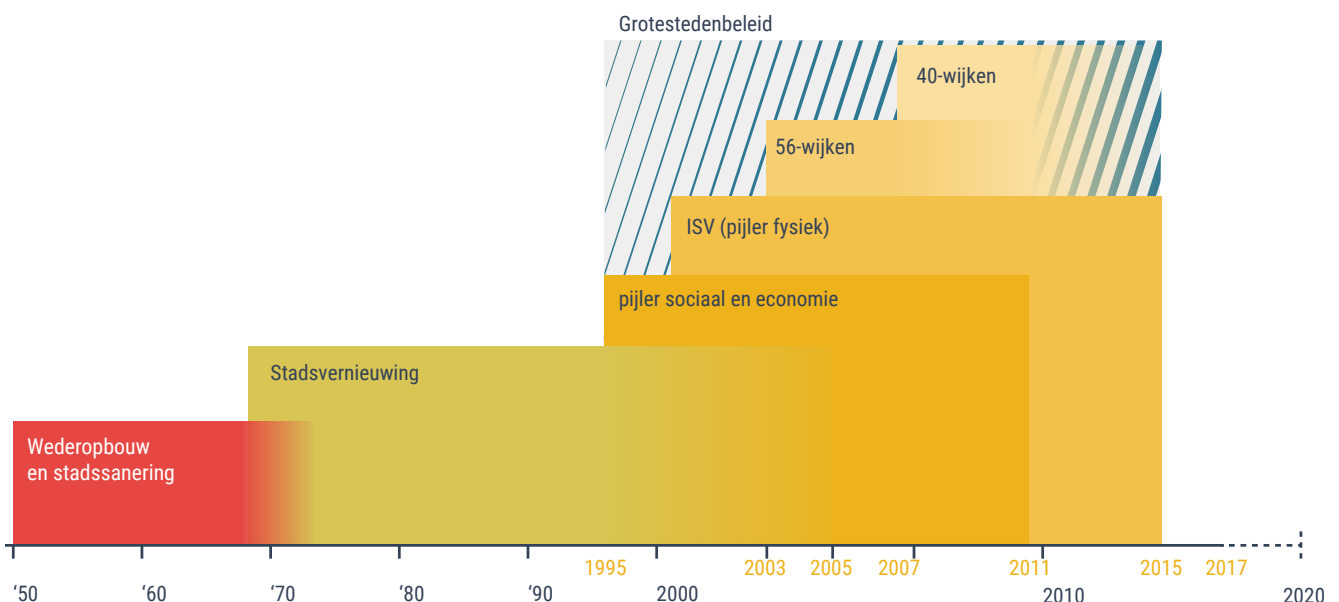
Derde golf van wijkvernieuwing

Zeker een derde van de zevenentwintig wijken die najaar 2018 door de minister van BZK zijn aangewezen als proeftuin aardgasvrije wijk, kan tot de eerste categorie gerekend worden. Indien het werken met de derde succesfactor in deze wijken serieus wordt genomen, kan de energietransitie het startsein voor de derde golf van wijkvernieuwing vormen. De eerste twee golven komen voort uit de lange Nederlandse beleidstraditie van preventieve wijkvernieuwing, die teruggaat tot halverwege de vorige eeuw (figuur 1). Na de wederopbouw is eind jaren zestig de stadsvernieuwing ingezet om de leegloop en verkrotting van de binnensteden een halt toe te roepen. Midden jaren negentig waren de naoorlogse uitbreidingswijken aan de beurt. Met de stedelijke vernieuwing (GSB/ISV)³¹ zijn op grote schaal sociale huurwoningen schaal vervangen door huur- en koopwoningen, met als doel meer gemengde woonmilieus te creëren. Dit beleidsprogramma kwam in 2015 ten einde. Over de vraag hoe buurtverval moet worden gekeerd, toont zich in de loop der tijd een golfbeweging: perioden met een dominante fysieke aanpak ('stenen stapelen') worden afgewisseld met perioden waarin de nadruk ligt op een sociale aanpak³².

Eind jaren negentig startte de stedelijke vernieuwing (GSB/ISV) als een fysiek gedreven vernieuwingsoperatie om de naoorlogse uitbreidingswijken op te knappen. Maar gaandeweg verbreedde het beleid

zich tot een brede, sociaal-fysieke aanpak van wonen, woonomgeving en bewoners. Gevoed door adviezen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en de VROMraad, groeide de overtuiging dat investeren in mensen – de VROMraad sprak van 'verheffing' en 'sociale stijging' – nodig is om wijken naar een hoger niveau te tillen³³. In 2007 selecteerde het Rijk veertig wijken die in tien jaar moesten uitgroeien tot 'krachtwijken' dankzij een integrale inzet op wonen, werken, leren en opgroeien, veiligheid en integratie. Onder druk van de economische crisis en een andere politieke wind, is dit beleid in 2012 echter vroegtijdig stopgezet.

Evaluaties wijzen uit dat het GSB/ISV aantoonbaar resultaat heeft opgeleverd³⁴. Daarbij worden de wijze van werken (bundeling van meerjarige subsidies en ontkokerd werken), de focus op wijken, de partnerschappen bij gemeenten en corporaties als positieve aspecten bestempeld. Het zorgde voor een multiplier-effect, dat leidde tot veel grotere investeringsstromen dan de rijksbijdrage. Een euro overheidsgeld (van Rijk, provincies of gemeenten) maakte tien private euro's los voor investeringen in de leefomgeving (voornamelijk van woningcorporaties). Ook het krachtwijkenbeleid werkt nog steeds positief uit. Volgens onderzoekers van de VU droeg het beleid in de veertig wijken bij aan hogere WOZ-waarden dan in wijken die niet zijn aangepakt.³⁵

Figuur 1: Naoorlogse beleidsprogramma's stedelijke vernieuwing

Bron: Uyterlinde, M., J. van der Velden en N. Gastkemper (2019). *Zeventig jaar stedelijke vernieuwing*. Platform31.

31 De afkorting GSB/ISV staat voor GroteStedenBeleid en Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing.

32 Zie Uyterlinde en Gastkemper (2018).

33 Zie WRR (2005) en VROMraad (2006).

34 Zie Ecorys (2006); Marlet en van Woerkens (2010) en Rigo (2012)

35 Zie Koster, A. en van Ommeren J. (2018)

Na de beëindiging van het ISV in 2015, belandde de aandacht voor kwetsbare wijken in veel gemeenten op een zijspoor.³⁶ In het merendeel van de buurten die deze eeuw benoemd zijn als kwetsbaar of problematisch, stagneert vanaf 2012 de ontwikkeling van de leefbaarheid, blijkt uit onderzoeken van Platform31 (2017) en Aedes (2018)³⁷. Niet alleen groeit in veel steden het verschil tussen arm en rijk, het toenevende verschil uit zich bovendien in de spreiding binnen de stad. Laagbetaalden en werklozen wonen steeds meer bij elkaar in de buurt en minder gemengd met andere groepen. Scheidslijnen tussen buurten van haves en have nots lijken zich te verscherpen, want buurten met een groot aandeel mensen die over de hele linie achterblijven – het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) spreekt van het ‘precariaat’³⁸ – zijn een minder aantrekkelijke vestigingsplek voor kansrijke bewoners.³⁹

Koppelkansen grijpen

De transitie naar aardgasvrij biedt grote kansen om, net als pakweg vijftien jaar geleden, integraal op wijkniveau aan de slag te gaan door naast een duurzaamheidsopgave (energiebesparing en de transitie naar andere warmtebronnen) ook andere opgaven in wijken aan te pakken (fysieke en sociale verloeding). Om van het aardgas los te komen moeten gemeenten, woningcorporaties en andere samenwerkingspartners gebiedsgericht investeren: in infrastructuur, in de gebouwde omgeving en in de

“Fusies van belangen – of ‘koppelkansen’ zoals ze in stukken rond het Klimaat-akkoord genoemd worden – liggen voor het grijpen”

openbare ruimte. Fusies van belangen – of ‘koppelkansen’ zoals ze in stukken rond het Klimaat-akkoord genoemd worden⁴⁰ – liggen voor het grijpen. Niet alleen door maatregelen te nemen waarbij het mes aan twee kanten snijdt (als de gasleiding eruit gaat kan meteen de openbare ruimte worden opgeknapt), maar ook door subsidies en budgetten te stapelen en door bewoners te betrekken bij de ideevorming en uitvoering van maatregelen en projecten in hun woon-

omgeving. Met als resultaat dat wijken niet alleen duurzamer, maar ook leefbaarder en veiliger worden.

Alleen: dit gaat niet vanzelf. Een integrale benadering is op zichzelf duurder, ingewikkelder en tijdrovender dan het uitvoeren van een technische operatie. Maar deze meerkosten leveren op de lange termijn maatschappelijke baten op (zie ook de positieve evaluaties van het GSB/ISV). Om technische disciplines te verbinden met de partijen die zich inzetten voor de maatschappelijke opgaven op wijkniveau, is een werkwijze nodig die voortbouwt op het handelingsperspectief van de derde succesfactor: ga de uitdaging aan om met alle partijen werk te maken van ‘3x samen’ (samen *willen*, samen *brengen* en samen *werken*). Neem, zoals in de Fusie van Belangenstrategie wordt benadrukt, de belangen van de betrokken partijen, waaronder die van de bewoners, als uitgangspunt. Meerwaarde, voor zowel de wijk als voor haar bewoners, kan alleen worden gerealiseerd als betrokken partijen bereid zijn verder te kijken dan de eigen sectorale beleidsdoelen of organisatiebelangen.

Foto: De Wildeman- en Blomwijckerbuurt in Amsterdam is onderdeel van het programma Verduurzaming Kwetsbare Wijken

36 Hoewel het Rijk zich in 2015 terugtrok uit de stedelijke vernieuwing, maakte ze voor één gebied een uitzondering: sinds 2012 is het Rijk partner in de gebiedsgerichte aanpak Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ). Hierin werken Rijk, de gemeente Rotterdam, corporaties, zorginstellingen, schoolbesturen, bedrijfsleven, politie en Openbaar Ministerie samen aan een gezonde toekomst voor Rotterdam Zuid. Er zijn zeven ‘focuswijken’ aangewezen waar de nood het hoogst is, hier wordt via integrale aanpak op beter onderwijs, meer werkgelegenheid en beter wonen gewerkt aan wijkverbetering.

37 Zie Uytterlinde en Van Der Velden (2017) en Leidelmeijer, Van Iersel en Frissen (2018).

38 Zie Vroman et al (2014)

39 Zie Buitelaar et al (2016) en Leidelmeijer, Marlet en van Woerkens (2017).

40 In ‘Een achtergrondnotitie ten behoeve van de sectortafel gebouwde omgeving’ (14 december 2018) wordt gesproken van koppelkansen. Ook in de ‘Handreiking Regionale Energie Strategieën’, eveneens van december 2018, wordt veelvuldig melding gemaakt van koppelkansen (alleen hier worden het meekoppelkansen genoemd)

Om gemeenten en hun partners te ondersteunen en te inspireren, startten Nyenrode en Platform31, in samenwerking met het ministerie van BZK, begin 2019 met vijftien gemeenten het experimentenprogramma 'Verduurzaming van kwetsbare wijken'. Dit programma richt zich op de vraag hoe partijen in kwetsbare wijken concreet kunnen werken aan 'Fusies van Belangen' en hoe ze deze vervolgens kunnen omzetten in concrete en praktisch uitvoerbare koppelkansen. Want juist bij deze nieuwe en ingewikkelde opgave is het belangrijk om in de praktijk te experimenteren en te zoeken naar dat wat werkt.

Inspiratie uit Toronto, Canada

Naast de ervaringen die in het verleden in de wijkvernieuwing zijn opgedaan, en die in veel opzichten nog steeds leerzaam en relevant zijn, laten ook voorbeelden uit het buitenland zien dat er grote kansen liggen in het samenbrengen van de duurzaamheids- en leefbaarheidsopgave. Concreet kijken we naar de ervaringen die met deze brede, integrale benadering zijn opgedaan met het Tower renewal project in het Canadese Toronto. De torenwijken, waar een half miljoen mensen wonen en veel zogenaamde 'nieuwkomers' onderdak vinden, lijken fysiek op de wijken in Parijs en Stockholm, waar zich extreme problemen voordoen.

Bij het SNAP-project in de San Romanoway towers besloot men om in Toronto door middel van Dream wall-sessies eerst te inventariseren waar mensen van wakker liggen en wat hun dromen zijn. En om na te gaan wat er allemaal wel goed gaat in deze wijk⁴¹. Een beschrijving van dit project is te vinden op het platform www.aardgasvrijewijken.nl.

Omarm de complexiteit

Het is een uitermate complexe opgave om de Nederlandse wijken los te koppelen van het aardgas én de Parijsdoelen te halen. Geregeld wordt de vergelijking met de energietransitie uit de jaren zestig gemaakt, toen Nederlandse wijken in een razend tempo 'aan het aardgas' werden gebracht. Het grote verschil tussen toen en nu is – los van het feit dat de kosten destijds door de overheid werden gedragen – dat de voordelen voor vrijwel iedereen heel groot waren en dat er ook geen keuze was. Nu ligt het anders. Grote voordelen zijn er op het eerste gezicht niet en bewoners kunnen zelf de keuze maken of ze willen investeren in energiemaatregelen of niet (bij huurders is die keuzevrijheid wel kleiner dan bij eigenaar-bewoners). Maar door problemen en knelpunten te verbinden met de andere opgaven en ontwikkelingen, en door aan te sluiten bij wensen en zorgen van bewoners ten aanzien van hun woonomstandigheden en hun woonomgeving, kunnen we de aantrekkelijkheid van het treffen van dergelijke maatregelen aanzienlijk vergroten. Moeilijk? Zeker. Maar eenvoudig is het niet te krijgen en juist in de complexiteit liggen de kansen op succes. Of, zoals de helaas veel te vroeg overleden duurzaamheidshoogleraar van Nyenrode Gerard Keijzers ooit zei: "Hoe complexer we het maken, hoe groter de kansen op koppelingen en dus op succes."

“De transitie naar aardgasvrije wijken is weliswaar een nieuwe opgave, maar dat betekent niet dat we het wiel opnieuw moeten gaan uitvinden.”

De transitie naar aardgasvrije wijken is weliswaar een nieuwe opgave, maar dat betekent niet dat we het wiel opnieuw moeten gaan uitvinden. Er kan veel geleerd worden van de ervaringen met integrale wijkvernieuwing van de afgelopen decennia en van ervaringen die elders zijn opgedaan. Ten tijde van het GSB/ISV is veel energie gestoken in het verbinden van de pijlers fysiek, sociaal en wijk economie. Hoewel de samenhang hier tussen ook toen soms moeilijk tot stand kwam, zijn er grote successen geboekt. Zo hebben we geleerd dat een gedegen analyse van de wijk (op basis van statistische data en gesprekken met wijkprofessionals en bewoners), een breed gedeelde visie op de ontwikkeling van een wijk, het borgen van bestuurlijk draagvlak en een onafhankelijke procesleider de slagingskans van een integrale wijkaanpak ten goede komen⁴².

41 Uitgelegd tijdens gastlezing van Michael Skaljin van de gemeente Toronto op 4 november 2016 tijdens onderwijscyclus 'Energy friendly renovation processes' van Anke van Hal op Ryerson University, Toronto, semester 1, collegejaar 2016/2017.

42 Zie Uytterlinde en Gastkemper (2018).

Deze lessen uit het verleden en de ervaringen in Toronto onderstrepen het belang van het handelingsperspectief van de derde succesfactor bij de verduurzaming van wijken. Het advies aan gemeenten, corporaties, maar eigenlijk aan alle betrokkenen bij de grote energieopgave waar we voor staan, luidt dan ook: investeer tijd om mogelijke samenwerkingspartners te leren kennen, open het gesprek aan te gaan met bewoners (wat zijn hun wensen, dromen en zorgen?) en werk te maken van *quick wins* om vertrouwen en draagvlak te winnen. In de haast om beleidsdoelen te halen en resultaat te boeken, wordt juist die cruciale eerste stap snel vergeten. Weerstand is dan vaak het gevolg. Dit vertraagt vervolgens het proces omdat professionals een groot deel van hun tijd moeten steken in het afzwakken van de weerstand, het herstellen van onderlinge relaties en het herwinnen van vertrouwen⁴³. Accepteer dat de opgave complex is en dat er samenwerking nodig is met andere partners dan waarmee men gewend is samen te werken. Door in het begin van het proces tijd te besteden aan dat wat de bewoners bezighoudt, en dus gevoelsmatig misschien het proces te vertragen, wordt het mogelijk om later tempo te maken omdat er betrokkenheid en enthousiasme onder bewoners is ontstaan. We moeten dus vertragen om te kunnen versnellen.

“We moeten dus vertragen om te kunnen versnellen”

Op deze wijze realiseren we niet alleen aardgasvrije, maar ook toekomstbestendige wijken. Wijken waar het goed wonen is. En dat wil iedereen.

Voor wie meer wil weten over ‘de derde succesfactor’ van woningrenovaties met energieambities, met name over de wijze van toepassing in de praktijk, is, eveneens met steun van het ministerie van BZK, het kennisplatform www.homemates.nl opgericht

43 Zie Van Lidth de Jeude et al. (2017).

Bronnen

1. Buitelaar, E., A. Weterings, O. Raspe, O. Jonkeren en W. Boterman (2016). *De verdeelde triomf – Verkenning van stedelijk economische ongelijkheid en opties voor beleid. Ruimtelijke verkenningen 2016*. Den Haag: PBL.
2. Breukers, S., R. Mourik, J. Backhaus, T. Mathijssen, S. Brunsting, M. Uyterlinde & M. Pol (2013). *Effectief beleid voor duurzaam gedrag: een internationale vergelijking*. Amsterdam: ECN.
3. Center for Climate and Energy Solutions (CfCaES) (2015). *Outcomes of the U.N. Climate Change Conference in Paris*.
4. Claessens, G. en M. Groenland (2014). *Inventarisatie belemmeringen in de uitvoering van energiebesparing in de sociale huursector*. Companen, Arnhem.
5. (concept) Klimaatakkoord (2018). Achtergrondnotitie ten behoeve van Sectortafel gebouwde omgeving, *Notitie Wijkgerichte Aanpak*.
6. De Vos, M. en B. van der Leij (2018), *Opinieonderzoek Klimaatakkoord, Natuur en Milieu*, Amsterdam
7. Ecorys (2006). *Evaluatie Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing 2000 t/m 2004*. Rotterdam
8. Jager, G. (2018). *Draagvlak voor energiebesparing. Belemmert 70% verduurzaming in de huursector?*, Woonbond, Amsterdam.
9. Kanne, P. et al. (2019). *Duurzaam denken is nog niet duurzaam doen*. I&O research, Amsterdam
10. Karvonen, A. (2013). *Towards systemic domestic retrofit: a social practices approach*, BUILDING RESEARCH & INFORMATION, 2013 Vol. 41, No. 5, 563–574
11. Koster, A. en van Ommeren J. (2018), *Place-based policies and the housingmarket*. Amsterdam: Tinbergen Institute.
12. Leidelmeijer, K., G. Marlet en C. van Woerkens (2017). *Verbetering en verschillen. Een analyse van de leefbaarheid in Nederland op basis van Leefbaarometer 2016*. Rigo & Atlas voor gemeenten.
13. Leidelmeijer, K., J. van Iersel en J. Frissen (2018). *Veerkracht in het corporatiebezit: kwetsbare groepen en leefbaarheid*. Rigo in opdracht van Aedes.
14. Lindenberg, S. and L. Steg (2007), *Normative, Gain and Hedonic Goal Frames Guiding Environmental Behavior*, University of Groningen, Journal of Social Issues, Vol. 63, No. 1, 2007, pp. 117–137
15. Marlet, G. & Van Woerkens, C (2010). *De effectiviteit van Grotestedenbeleid*. Utrecht. Rigo (2012)
16. Rigo (2012), *Midterm review ISV-3*. Amsterdam.
17. Schellekens, J., A. Oei en R. Haffner (2019). *De financiële gevolgen van de warmtetransitie. Een onderzoek naar de investeringsuitdaging, effecten op energie-betaalbaarheid en het potentieel van (nieuwe) financieringsvormen*. Ecorys
18. Sustainable Neighbourhood Action Program (2019). *West Bolton Sustainable Neighborhood Action Plan, Bringing people, places and nature together*, Toronto and Region Conservation Authority, Toronto, Canada
19. Uyterlinde, M. en N. Gastkemper (2018). *Naar een wendbare wijkaanpak. Het waarom en hoe van lokaal gestuurde wijkvernieuwing*. Platform31.
20. Uyterlinde, M. en J. van der Velden (2017). *Kwetsbare wijken in beeld*. Platform31
21. Van Hal, A. (2017), *De aanpak van complexe wijken*, Renda nr. 3 2017, Uitgeverij Aeneas, 's-Hertogenbosch
22. Van Hal, A. (2016), *The third succesfactor of renovations with energy ambitions*, conference SBE16 Toronto, Regenerative and Resilient Urban Environments, 19/20 September 2016, Toronto
23. Van Hal A. (2014). *De Fusie van Belangen 2.0, het verhaal achter een perspectiefverschuiving*, Nyenrode Business Universiteit, Breukelen.
24. Van Hal, A., B. Dulski en A.M. Postel (2016). *Lessen uit het verleden, ecowijken toen-bestaande wijken nu*, Nyenrode Business Universiteit, Breukelen
25. Van Hal, A. and E. Stutvoet (2015). *Energy Friendly Renovation Processes, lesson 4*. Blended education Delft University of Technology.
26. Van Lidth de Jeude, M., J. Mastop, M. Coen en J.D.M. van Hal (2017). *De derde succesfactor ontrafeld*. ECN, Amsterdam
27. Van Middelkoop, M., S. van Polen, R. Holtkamp en M. Bonnerman (2018). *Meten met twee maten. Een studie naar de betaalbaarheid van de energierekening van huishoudens*, PBL.

28. Van Wijk, E. and F. Six (2014), The dynamics of multiple motivations ,VU University Amsterdam , Paper presented at the ECPR Standing group on Regulatory Governance conference, June 2014 (toestemming van Eelco van Wijk per email, 13-3-2019). Basis van de paper: https://hetccv.nl/fileadmin/Bestanden/Onderwerpen/Handhaving_toezicht_naleving/Documenten/De_diversiteit_van_het_willen/diversiteit_van_het_willen.pdfVisser, P. en F. van Dam (2006). *De prijs van de plek. Woonomgeving en woningprijs*. NAi Uitgevers, Rotterdam
29. Visser, A.J. en M. Uytterlinde (2019). *Aardgasvrije wijken: op weg naar integrale wijkvernieuwing?* Op Kennisplatform Energie+ <https://www.energieplus.nl/aardgasvrije-wijken> Geraadpleegd 10 juli 2019.
30. Vringer, K., M. van Middelkoop, N. Hoogervorst (2014). *Energie besparen gaat niet vanzelf. Evaluatie energiebesparingsbeleid voor de gebouwde omgeving*. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
31. Vroman, C., M. Gijsberts & J. Boelhouwer (red.) (2014). *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: SCP.
32. VROMraad (2006), *Stad en Stijging: Sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*.
33. VVD, CDA, D66 en ChristenUnie (2017). *Vertrouwen in de Toekomst, Regeerakkoord 2017-2021*, Den Haag
34. Wiebes, E., minister van Economische Zaken en Klimaat, *Brief aan de Voorzitter van de Tweede kamer*, 29 maart 2018
35. WRR (2005), *Vertrouwen in de buurt*